

Algemene Inlichtingen- en
Veiligheidsdienst
*Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties*

Lokale jihadistische netwerken in Nederland

Veranderingen in het dreigingsbeeld

Voorwoord

Sinds de aanslagen van 11 september 2001 is de kennis van het jihadistisch terrorisme bij terrorismebestrijders en wetenschappers sterk gegroeid. Een belangrijk inzicht dat in de loop van de tijd is ontstaan, is dat het jihadistisch terrorisme geen geïsoleerd fenomeen is. Daarom heeft de Nederlandse overheid in de bestrijding van terrorisme gekozen voor een brede benadering. Deze benadering vat terrorisme op als het eindpunt van een ontwikkeling die begint met radicaliseringsprocessen. De bestrijding van terrorisme is dan ook niet alleen repressief, maar tevens gericht op het tegengaan van radicalisering en het verhogen van weerstand in de samenleving.

De combinatie van twee factoren maakt dat het jihadisme in de loop van de tijd in herkomst en omvang kan veranderen. In de eerste plaats wordt het fenomeen jihadistisch terrorisme beïnvloed door zijn omgeving. Om succesvol te zijn heeft het ten minste een sympathiserende omgeving nodig. Concrete overheidsmaatregelen kunnen leiden tot aantasting van die omgeving en daarmee de slagkracht en het voortbestaan van jihadistische netwerken verminderen. In de tweede plaats heeft het fenomeen een interne dynamiek, waardoor doelen en methoden om die doelen te bereiken kunnen veranderen.

Ook in Nederland bleek het karakter van jihadistische netwerken aan verandering onderhevig. Dit rapport beschrijft en verklaart de ontwikkeling die lokale jihadistische netwerken in Nederland de afgelopen jaren doorgemaakt hebben en hoe het dreigingsbeeld er momenteel uitziet. Daar waar het nieuwe inzichten betreft, onder meer op het terrein van groepsdynamiek binnen lokale netwerken, vormt dit rapport een gedeeltelijke actualisering van de openbare publicatie die de AIVD in 2006 uitbracht, 'De gewelddadige jihad in Nederland. Actuele trends in de islamistisch-terroristische dreiging'.

De dreiging tegen Nederland en Nederlandse belangen komt zowel van binnen als van buiten ons land. De belangrijkste conclusie van dit rapport is dat de dreiging van binnenuit, uitgaand van lokale netwerken, sinds 2006 verminderd is. Als consequentie hiervan is het relatieve belang van de dreiging van buitenaf, uitgaand van transnationale netwerken, toegenomen. Daarbij komt de constatering dat lokale jihadisten vooral gericht zijn op de jihad buiten Nederland. Dit maakt de ontwikkelingen in landen waar de strijd zich afspeelt van belang voor de dreiging tegen Nederland en Nederlandse belangen. Deze dreiging kan zich op verschillende manieren manifesteren. Zo kunnen jihadisten uit Nederland aanslagen plegen tegen Nederlandse belangen elders. Een andere mogelijkheid is dat getrainde of in de strijd ervaren jihadisten terugkeren naar Nederland en hier aanslagen plegen of de jihad elders faciliteren. De AIVD verwacht dan ook dat het jihadistisch terrorisme de komende jaren een centrale plaats op de veiligheidsagenda, zowel nationaal als internationaal, zal blijven innemen.

Het hoofd van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst,

mr. G.L. Bouman

Inhoud

Inleiding	4
1 Afname van de endogene dreiging	6
1.1 Ontstaan van lokale uitlopers van transnationale netwerken	6
1.2 Verzwakking van lokale autonome netwerken	6
1.3 Verklaring van de verzwakking van lokale autonome netwerken	7
1.3.1 Gebrek aan leiderschap	7
1.3.2 Groepsdynamiek leidt tot spanningen	8
1.3.3 Effecten van overheidsbeleid	9
1.4 Verklaringen voor de beperkte aanwas van het lokale jihadisme	9
1.4.1 Toegenomen beschikbaarheid van alternatief discours	9
1.4.2 Mobilisering tegen gewelddadige ideologie	10
2 Toenemend belang van de internationale jihad voor lokale netwerken	11
2.1 Internationaal karakter van de jihad	11
2.2 Fronten van de wereldwijde jihad	12
2.3 Veranderende betekenis van de internationale jihad	13
3 Conclusie en vooruitzichten	14
3.1 Actueel dreigingsbeeld Nederland	14
3.2 Vooruitzichten	14

Inleiding

De jihadistische dreiging tegen Nederland en Nederlandse belangen elders komt zowel van binnen als van buiten ons land. Het eerste wordt aangeduid als endogene dreiging, het tweede als exogene dreiging. In de publicatie 'De gewelddadige jihad in Nederland' presenteerde de AIVD een driedelig model van in Nederland actieve jihadistische netwerken. Naast transnationale netwerken (bestaande uit personen die in diverse landen samenwerken voor de gewelddadige jihad) waarvan een exogene dreiging uitging, onderscheidde de AIVD twee typen lokale netwerken die een endogene dreiging veroorzaakten¹:

Het begrip jihadistisch netwerk wordt door de AIVD gedefinieerd als "een fluïde, dynamische, vaag afgegrensde structuur die een aantal personen (radicale moslims) omvat die onderling een relatie hebben, zowel op individueel als geaggregeerd niveau (cellen/groepen). Zij worden ten minste tijdelijk door een gemeenschappelijk belang verbonden. Dat belang is het nastreven van een aan jihadisme (inclusief terrorisme) te relateren doel".
AIVD: *De gewelddadige jihad in Nederland. Actuele trends in de islamistisch-terroristische dreiging*, (2006), p. 14.

- *Lokale autonome netwerken* zijn jihadistische structuren die ontstonden in een lokale context en zich vrijwel uitsluitend in lokale samenwerkingsverbanden richtten op de verwezenlijking van doelen die te relateren waren aan de gewelddadige jihad. Ze bestonden grotendeels uit personen die in Nederland waren geboren of opgegroeid en hier ook waren geradicaliseerd. Deze netwerken worden

ook wel *homegrown* genoemd.² Er is bij autonome netwerken geen sprake van externe of internationale aansturing.

- *Lokale internationaal georiënteerde netwerken* zijn jihadistische structuren die aanvankelijk ontstonden rondom rekruteurs uit transnationale netwerken die in Nederland jonge moslims wierven voor de gewelddadige jihad. Hun activiteiten vonden hun oorsprong in transnationale netwerken en richtten zich met name op rekrutering en facilitering voor de gewelddadige jihad.

De belangrijkste trend die destijds in 'De gewelddadige jihad in Nederland' werd beschreven, was de verschuiving van een exogene terroristische dreiging naar een dreiging die primair voortkwam uit de eigen samenleving. In plaats van rekrutering van bovenaf kwamen netwerken destijds namelijk vooral *bottom-up* tot stand. Hier opgegroeide radicale moslims beschouwden Europa, en vooral Nederland, als frontlinie voor de jihad. Het internet speelde hierin een belangrijke aanjagende rol. Hoewel lokale autonome netwerken zichzelf beschouwden als onderdeel van de internationale jihad, richtten zij zich destijds op (vermeende) 'vijanden van de islam' in de eigen, Nederlandse, context. Er was weinig aandacht voor (facilitering van) jihadgang binnen deze netwerken. In hun doelwitselectie toonden lokale autonome netwerken vooral interesse voor individuen (politici en opiniemakers) en symbolische overheidsdoelwitten in Nederland. Ontwikkelingen in Nederland, onder andere het vaak felle islamdebat, bepaalden de agenda van deze lokale autonome netwerken.

¹ Dit model kon de complexe werkelijkheid slechts benaderen. Zo waren er structuren die kenmerken hadden van zowel autonome als internationaal georiënteerde netwerken en dus eerder een mengvorm leken.

² Het begrip *homegrown* zal in deze publicatie verder niet gebruikt worden, omdat het in de praktijk lastig toepasbaar is. De term betekent zoveel als 'van eigen bodem', wat impliceert dat leden van dergelijke netwerken zijn geboren of opgegroeid, gesocialiseerd en geradicaliseerd in Europa (of een westers land). In de praktijk blijkt dit vaak niet het geval.

Logischerwijs waren lokale internationaal georiënteerde netwerken sterker op het buitenland gericht dan hun autonome tegenhangers. Zij hadden hierbij een voornamelijk ondersteunend karakter. De netwerken wensten met financieringsactiviteiten en de rekrutering van potentiële strijders een bijdrage te leveren aan de strijd die in diverse jihadgebieden werd gevoerd. Een directe aanslagdreiging tegen doelwitten in Nederland vanuit deze netwerken is niet onderkend.

De kern van deze publicatie geeft een actueel beeld van de endogene jihadistische dreiging in Nederland die uitgaat van lokale netwerken. Hoofdstuk 1 schetst de ontwikkeling die lokale netwerken de afgelopen jaren doorgemaakt hebben, en geeft een verklaring hiervoor. Hoofdstuk 2 beschrijft het toenemende belang en de veranderende betekenis van de internationale jihad voor de lokale netwerken. Hoofdstuk 3 bevat de conclusie en richt een blik op de toekomst.

1 Afname van de endogene dreiging

De jihadistische dreiging kwam in 2006 primair voort uit de eigen samenleving. Dat is niet langer het geval. De lokale internationaal georiënteerde netwerken bestaan niet meer in de vorm waarin ze in 2006 actief waren. Daarnaast zijn lokale autonome netwerken flink verzwakt en al tijden weinig actief. Het lokale jihadisme kent een beperkte aanwas. Dit hoofdstuk beschrijft hoe de lokale netwerken zich sinds 2006 ontwikkeld hebben en hoe die ontwikkeling verklaard kan worden.

1.1 Ontstaan van lokale uitlopers van transnationale netwerken

Een belangrijke ontwikkeling van de afgelopen jaren is dat lokale internationaal georiënteerde netwerken, zoals eerder zichtbaar in Nederland, inmiddels niet meer bestaan. Het patroon van rekrutering vanuit transnationale netwerken, zoals de AIVD eerder in verschillende publicaties heeft beschreven, wordt thans niet meer waargenomen. De belangrijkste verklaring hiervoor is dat overheidsoptreden zoals aanhouding of uitzetting, de activiteiten van rekruteurs heeft verstoord. Zij zijn niet vervangen door anderen. Ook moskeeën zijn alerter geworden op rekrutering binnen hun gemeenschap en hebben zich daar openlijk tegen gekeerd.

Wel is er sprake van filialen of uitlopers van transnationale netwerken in Nederland. Er bestaan namelijk nog steeds contacten tussen enerzijds in Nederland actieve individuele jihadististen en netwerken en anderzijds al langer bestaande transnationale netwerken buiten Nederland. Vaak komen deze contacten tot stand via internet en spelen etnische achtergrond of familierelaties een rol. Het initiatief voor het contact lijkt vooral afkomstig van de hier verblijvende personen. Van een vooropgezette strategie van de transnationale netwerken lijkt geen sprake te zijn. De aanwezig-

heid van uitlopers van transnationale netwerken in Nederland heeft daardoor tot op zekere hoogte een toevallig karakter.

De deels in Nederland gevestigde uitlopers van transnationale netwerken zijn, voor zover nu bekend, nog altijd niet gericht op acties in Nederland zelf. Ondersteuning vanuit Nederland van aanslagen in Europa is de afgelopen jaren niet geconstateerd. Er is wel sprake van facilitering van de internationale jihad in bijvoorbeeld Afghanistan en Pakistan, met name in de vorm van financiering. Naast dergelijke faciliterende activiteiten hebben leden van deze uitlopers concrete belangstelling voor het bezoeken van trainingskampen in Pakistan of Afghanistan en actieve deelname aan gevechtsactiviteiten daar.

Door bovenstaande ontwikkeling heeft het begrip 'lokale internationaal georiënteerde netwerken' zijn onderscheidend vermogen verloren. Voor de huidige dreiging zijn nu nog lokale autonome en transnationale netwerken van belang en vooral de verwevenheid daartussen, die de AIVD de afgelopen jaren meer heeft onderkend.

1.2 Verzwakking van lokale autonome netwerken

Een aantal lokale autonome netwerken is sinds 2006 sterk van karakter veranderd, doordat de netwerkstructuur 'losser' is geworden of omdat er geen concrete doelen meer nagestreefd worden die gerelateerd zijn aan de gewelddadige jihad. In dat laatste geval is van een functioneel samenwerkingsverband nauwelijks meer sprake. Sommige netwerken zijn dan ook uiteengevallen. Bij andere is slechts nog sprake van sociale contacten.

De leden van de lokale autonome netwerken die momenteel weinig actief zijn, hebben het radicale gedachtegoed of eventueel gebruik van geweld veelal niet afgezworen. Slechts een beperkt aantal

personen lijkt daadwerkelijk gederadicaliseerd te zijn, in de betekenis van het afstand nemen van het gewelddadige radicale gedachtegoed. Veel (voormalige) leden van netwerken beschouwen deelname aan de gewelddadige jihad nog altijd als een plicht van alle moslims, maar ondernemen momenteel geen concrete activiteiten in die richting. Er is dan hooguit sprake van *disengagement*, wat zoveel betekent als het beëindigen van radicale activiteiten en uitlatingen zonder dat de onderliggende opvattingen veranderen of het jihadistische gedachtegoed wordt afgezworen.

1.3 Verklaring van de verzwakking van lokale autonome netwerken

Deze paragraaf verklaart waarom de lokale autonome netwerken in Nederland de afgelopen jaren aan kracht verloren hebben. Dit gebeurt op basis van een combinatie van wetenschappelijke inzichten en resultaten van de onderzoeken van de AIVD.

1.3.1 Gebrek aan leiderschap

Binnen lokale autonome netwerken in Nederland speelden leidersfiguren in het verleden een belangrijke rol. Zij kwamen vooral van buitenaf en hadden een dermate andere achtergrond en rol dat ze niet tot groepslid gerekend konden worden. Ze waren ouder dan de netwerkleden, hadden een goede beheersing van de Arabische taal en veel kennis van de islam en de koran. Veelal beschikten ze over internationale contacten in radicale of jihadistische kringen. Als zij jihadvaring hadden, vergrootte dat hun aanzien nog verder. Deze personen namen op een gegeven moment een leidende rol op zich in een groep die zich al gevormd had en die vooral een sociaal-emotioneel karakter had. Dit is fundamenteel anders dan de vorming van een groep door en rondom een rekruteur, zoals in het verleden bij lokale internationaal georiënteerde netwerken het geval was.

De personen die de lokale autonome netwerken aanstuurden, waren vooral spirituele leiders. Ze

onderwezen de groepsleden in de 'ware islam' en speelden een belangrijke rol in de eerste ontwikkelingsfase van de groep. Door hun lessen ontstond een kloof tussen de groep en de buitenwereld ('wij' tegenover 'zij'). De autoriteit van deze leidersfiguren was veelal gebaseerd op deskundigheidsmacht. Deze vorm van macht was ontleend aan hun kennis van de geloofsleer en de daarbij behorende gedragingen, of aan de toeschrijving van deze kennis door volgelingen. Charisma en overtuigingskracht speelden hierbij een belangrijke rol. Deze bron van macht ging soms gepaard met een vergaande invloed op het persoonlijk leven van de individuele groepsleden. Doorgaans namen leidersfiguren geen operationele rol op zich. Dit is mogelijk een bewuste keuze geweest, ingegeven door de wens om bij eventuele arrestaties of strafrechtelijke vervolging van het netwerk buiten schot te blijven.

Verskillende leidersfiguren uit het verleden hebben Nederland inmiddels verlaten, vrijwillig of door uitzetting. Er zijn op dit moment geen personen in of rond de lokale autonome netwerken die zowel bereid als in staat zijn om daarin een mobiliserende of leidinggevende rol op zich te nemen. Ook (voormalige) leden van netwerken die in het verleden de potentie leken te hebben van leidersfiguur, nemen deze rol tot nog toe niet op zich. Mogelijk hebben zij andere ambities, al dan niet jihadistisch van aard, of zijn zij uit veiligheidsoverwegingen hier niet toe bereid. Daarnaast wordt een gelijke afkomstig uit de eigen groep vaak niet als leider geaccepteerd. Het kwam voor dat groepsleden probeerden een leidende rol op zich te nemen, terwijl ze over onvoldoende deskundigheid of charisma beschikten. Er is in een dergelijke situatie geconstateerd dat gepoogd werd een leiderspositie te verwerven door groepsdwang, intimidatie en zelfs bedreiging van andere groepsleden.

1.3.2 Groepsdynamiek leidt tot spanningen

Groepsdynamiek is belangrijk voor de vorming en het functioneren van lokale jihadistische netwerken. Concepten uit de groepsdynamica zijn dan ook van belang voor een beter begrip van deze structuren.³ Dat geldt bijvoorbeeld voor inzicht in het ontstaan van netwerken. Lokale autonome netwerken vinden hun oorsprong in sociaal-emotionele groepen, die vooral tegemoetkomen aan de persoonlijke behoeften van de leden: ergens bij horen, vormen van een identiteit.⁴ Ze zijn in deze fase niet gericht op het bereiken van een specifiek doel. Om als sociaal-emotionele groep jihadistische doelen te kunnen nastreven, is een uitbreiding of zelfs overgang nodig naar een meer taakgerichte oriëntatie. Het kenmerk van een jihadistisch netwerk is immers dat de groepsleden bewust en in onderlinge samenhang een bijdrage willen leveren aan een concreet doel, in dit geval de gewelddadige jihad. De ontwikkeling van sociaal-emotioneel naar taakgericht is voor de groep een periode van instabiliteit en conflicten, bijvoorbeeld over de gemeenschappelijke doelstelling. Wanneer dit proces mislukt, kunnen netwerken uit elkaar vallen, waarna slechts het initiële sociale verband resteert.

De specifieke ontstaansgeschiedenis van lokale jihadistische netwerken heeft grote gevolgen voor de groepsdynamiek en de stabiliteit van lokale autonome netwerken. Er is oorspronkelijk geen hiërarchie of onderlinge taakverdeling. Er is een gebrekkige cohesie binnen lokale autonome netwerken. Het begrip 'cohesie' heeft betrekking op de aantrekkingskracht van een groep op haar leden

en hun onderlinge binding. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen interpersoonlijke cohesie (de mate waarin groepsleden elkaar belangrijk vinden) en taakcohesie (de mate waarin de groepsleden zich inzetten voor de taak en het doel van de groep). Ondanks het feit dat de leden van lokale autonome netwerken elkaar als 'broeders' beschouwen en ze onderling vriendschapsbanden hebben, is zowel de interpersoonlijke als de taakcohesie klein.⁵ Dit uit zich in onenigheid, onderling wantrouwen en activiteiten buiten de groep, met niet-groepsleden. Het gebrek aan leiderschap, een rolverdeling en cohesie heeft grote gevolgen voor het functioneren van de lokale autonome netwerken. Er zijn regelmatig perioden waarin weinig activiteiten ondernomen worden. Ook ontbreekt een sterke ideologische samenhang.

Taakgerichte groepen beschikken over een gemeenschappelijke doelstelling, een formele modus voor het oplossen van interne conflicten, een rolverdeling en ten minste een beperkte vorm van hiërarchie. Een taakgerichte oriëntatie stelt daardoor eisen aan de interne structuur en dynamiek van een groep die niet noodzakelijkerwijs in overeenstemming zijn met de heersende sociaal-emotionele groepsstructuur.

Elke groep heeft behoefte aan een gedeelde visie op de wereld: conformiteit. Dat geldt des te meer voor clandestiene groepen, zoals jihadistische netwerken. Zij zijn sterk naar binnen gericht en voor hen kan een gebrek aan conformiteit een bedreiging van het voortbestaan betekenen. Wanneer consensus ontbreekt, ontstaat vaak groepsdruk, waarbij de meerderheid degenen met een afwijkende mening tot de orde roept. Binnen lokale autonome netwerken zijn in het verleden bijvoorbeeld felle ideologische discussies gevoerd, waarbij het gebrek aan leidersfiguren duidelijk zichtbaar

³ Groepsdynamica is de studie naar de vorming, het functioneren en het eventueel uiteenvallen van kleine groepen, en hoe mensen elkaar daarbinnen beïnvloeden. Zie bijvoorbeeld T.A.E. Hoijtink, *Cohesieve krachten in groepen. Het ontstaan en de ontwikkeling van groepen* (2007); D.W. Johnson en F.P. Johnson, *Groepsdynamica. Theorie en vaardigheden* (2008); J. Remmerswaal, *Handboek Groepsdynamica. Een inleiding op theorie en praktijk* (8e druk 2006).

⁴ Groepen zijn niet per definitie sociaal-emotioneel of taakgericht. Het gaat er vooral om hoe de groep ontstaat en waar de nadruk op ligt. Mengvormen zijn ook mogelijk.

⁵ Het is van belang te beseffen dat cohesieve groepen weliswaar actiever zijn dan niet-cohesieve groepen, maar dat ze niet per se beter presteren.

werd. De discussie werd niet gekanaliseerd, waardoor sterke interne verdeeldheid ontstond. Degenen die in een dergelijke situatie van mening zijn dat de groep te ver doorslaat, haken af. Hierdoor wordt de groep kleiner, maar mogelijk ook radicaler.

1.3.3 Effecten van overheidsbeleid

Lokale autonome netwerken in Nederland zijn er de afgelopen jaren niet in geslaagd hun doelen te verwezenlijken. Dit gebrek aan 'succes' kan niet alleen worden toegeschreven aan de hierboven beschreven groepsfactoren en een algemeen gebrek aan leiderschap. Deels ligt de verklaring ook bij de succesvolle bestrijding door de overheid. De brede benadering van terrorismebestrijding in de vorm van preventiemaatregelen, de inlichtingenmatige en vreemdelingenrechtelijke aanpak van bepaalde personen en de strafrechtelijke vervolging van terrorismeverdachten, heeft de Nederlandse netwerken verzwakt. Het gaat hier niet alleen om maatregelen op rijksniveau. Ook het lokaal bestuur heeft een belangrijke rol gespeeld, bijvoorbeeld met beleid gericht op salafitische centra. Tekenend is dat Nederlandse jihadisten het politiek-bestuurlijk en in sommige gevallen ook het maatschappelijk klimaat in Nederland als 'vijandig' zijn gaan ervaren. Vanwege de specifieke groepsdynamiek en het gebrek aan leiders blijken vooral lokale autonome netwerken over weinig veerkracht te beschikken bij tegenstand.

De hierboven beschreven interne en externe factoren verklaren samen goeddeels de huidige situatie van lokale autonome jihadistische netwerken in Nederland. Zo beïnvloeden arrestaties de groepsdynamiek. Enerzijds neemt het onderling wantrouwen vlak na aanhoudingen sterk toe (zou er sprake zijn van verraad?) en haken de minst radicale leden af. Anderzijds kan de gedeelde ervaring en het besef dat de buitenwereld het netwerk probeert te bestrijden, leiden tot een sterkere band tussen de overblijvers. Die sterkere band hoeft overigens niet te leiden tot succesvolle jihadistische activiteiten in

de toekomst. Detentie, gevolgd door aandacht van politie- en veiligheidsdiensten, lijkt vooral een afschrikwekkende werking te hebben op jongeren die nog geen jihadistische activiteiten hebben ontplooid, maar daar aanvankelijk wel interesse voor getoond hebben. Een aanzienlijk deel van de radicale jongeren die de afgelopen jaren strafrechtelijk vervolgd is, heeft zijn leven een andere wending gegeven en richt zich nu op gezin, studie of werk.

1.4 Verklaringen voor de beperkte aanwas van het lokale jihadisme

De bovengenoemde factoren verklaren niet waarom ook de aanwas van lokale jihadistische netwerken de afgelopen jaren lijkt te zijn afgenomen. Een voorlopige verklaring hiervoor is de toegenomen beschikbaarheid van een alternatief, niet-gewelddadig discours en mobilisering van tegenkrachten binnen de moslimgemeenschappen.

1.4.1 Toegenomen beschikbaarheid van alternatief discours

In Europa zijn verschillende stromingen actief die moslimjongeren een alternatief kunnen bieden voor de variant van de islam die geweld propageert. Deze zijn sinds 2006 in kracht toegenomen en opereren steeds professioneler. Ze worden aangeduid met de term 'islamitisch neoradicalisme'.⁶ Deze bewegingen streven alle naar een heldere strategische en tactische visie op de vraag hoe de islam een reële machtsfactor kan worden in het Westen. De precieze invulling daarvan verschilt onderling sterk. In Nederland komen deze stromingen vooral tot uitdrukking in het politieke salafisme, dat een strikte toepassing van islamitische wet- en regelgeving nastreeft. Het heeft zijn oorsprong in de islamitische wereld en handelt op basis van een sterk religieuze agenda. Het neemt op diverse terreinen stelling tegen de waarden van de westerse rechtsstaat en wijst integratie van moslims in deze samenlevingen af.

⁶ AIVD, *De radicale dawa in verandering. De opkomst van islamitisch neoradicalisme in Nederland (2007)*.

Dergelijke bewegingen kunnen een alternatief bieden voor het jihadistisch gedachtegoed. Echter, omdat zij onverdraagzaam isolationisme, antidemocratische en antiwesterse sentimenten en het creëren van parallelle samenlevingen propageren, schuilt ook hierin een gevaar voor de democratische rechtsorde. Hun agenda is radicaal, maar expliciet niet-gewelddadig, omdat het gebruik van geweld potentiële aanhangers kan afschrikken en de overheid tot repressief optreden kan dwingen. Men is van mening dat confrontatie niet bijdraagt aan een gestage en duurzame groei van de radicale islam in Europa. De boodschap van deze politieke salafitische beweging, die de afgelopen jaren is verzelfstandigd en geprofessionaliseerd, sluit nauw aan bij het identiteitsvraagstuk van jonge moslims. De beweging bereikt de moslimjongeren in het lezingencircuit, geleid door charismatische en welbespraakte jongerenpredikers. Ze kan fungeren als alternatieve uitlaatklep voor radicale jongeren, die door de beschikbaarheid hiervan wellicht niet het jihadistische pad kiezen.

Ook de stroming die de afgelopen jaren zowel in het Midden-Oosten als in Europa is opgekomen kan een alternatief bieden voor radicale jongeren. De beweging, die in Nederland nog geen grootschalig karakter heeft, combineert een conservatieve visie op de islam met een actieve deelname aan de westerse samenleving. Deze beweging kan een sterke aantrekkingskracht hebben op de grote groep jonge moslims waarvan een klein deel nu voor de radicale variant van de islam kiest. Er wordt gestreefd naar het tot uitdrukking brengen van de eigen moslimidentiteit. Ook zijn er in het Westen ultra-orthodoxe islamitische stromingen, zoals het a-politieke salafisme, die een volledige afzondering van de samenleving bepleiten, zonder daarbij een oproep te doen tot activistisch handelen. De ultra-orthodoxe inslag van deze bewegingen kan concurrentie gaan betekenen voor de variant van de islam die geweld propageert.

1.4.2 Mobilisering tegen gewelddadige ideologie

Binnen de Nederlandse moslimgemeenschappen is de weerstand tegen radicale stromingen de afgelopen jaren toegenomen. Zoals beschreven in de AIVD-publicatie 'Weerstand en tegenkracht. Actuele trends en ontwikkelingen ten aanzien van het salafisme in Nederland' (december 2009), durven moslims zich op lokaal en nationaal niveau steeds vaker uit te spreken tegen de anti-integratieve en onverdraagzaam isolationistische boodschap van het salafisme. Daarnaast hebben de salafitische centra de afgelopen jaren afstand genomen van het gebruik van geweld. Personen die een gewelddadig gedachtegoed propageren, worden niet meer getolereerd binnen de salafitische centra. In enkele gevallen zijn jongeren die een gewelddadig gedachtegoed aanhangen zelfs geweerd uit de moskee. De salafitische imams roepen hun achterban juist op om zich te wenden tot democratische middelen. Hoewel er in kleine besloten kring nog steeds een anti-integratieve en isolationistische boodschap wordt verkondigd, verkondigen de salafitische predikers in openbare preken een gematigde boodschap. Er lijkt sprake te zijn van een 'zelfreinigend effect', waardoor gewelddadige geluiden langzaam maar zeker uit de salafitische centra zijn verdwenen.

Het moet nog blijken hoe sterk de gematigde krachten binnen de moslimgemeenschappen op de langere termijn zijn. Ook is lastig vast te stellen in hoeverre matigende krachten in staat zijn om jongeren los te weken of af te houden van een gewelddadige ideologie. Feit is wel dat het voor lokale netwerken moeilijker is om te functioneren in een omgeving die gematigdheid uitdraagt, omdat die hen niet faciliteert. Daar waar sprake is van actieve weerstand tegen radicalisme, vindt de mobiliserende boodschap van jihadisten minder weerklank. Dit beperkt hun slagkracht.

2 Toenemend belang van de internationale jihad voor lokale netwerken

Voor een goede taxatie van de dreiging die uitgaat van lokale netwerken, is de internationale context van belang. Deze draagt immers bij aan een radicaal gedachtegoed dat voor sommige moslims zelfs reden is om af te reizen naar een land waar zij kunnen deelnemen aan de jihad. Daarbij komt dat, als gevolg van de eerder beschreven verzwakking van lokale netwerken, het *relatieve* belang van de dreiging die uitgaat van transnationale netwerken is toegenomen.

Diffuse dreiging in Europa

In verschillende Europese landen zijn de afgelopen jaren faciliteringsnetwerken opgerold, bijvoorbeeld in België (december 2007), in Frankrijk (mei 2008) en in Italië (november 2008). Daarnaast heeft Europa te maken gehad met geslaagde, mislukte of vrijdelde aanslagen. Uit deze zaken komt geen coherent beeld naar voren. In sommige gevallen hadden betrokkenen trainingskampen bezocht waar zij opdracht hadden gekregen tot het plegen van aanslagen. In de meeste gevallen was er sprake van een lokaal element én internationale connecties.

2.1 Internationaal karakter van de jihad

Jihadisme is bij uitstek internationaal van aard. Het is vooral ontstaan in Pakistan en Afghanistan en heeft wortel geschoten in landen over de hele wereld. In zowel het radicaliseringsproces van jonge moslims als in het gewelddadige jihadistische gedachtegoed staat het concept van de *umma*, de wereldwijde moslimgemeenschap, centraal. Dit geeft de ideologie van de jihad zijn internationale betekenis. Omdat er een band bestaat tussen alle moslims, is ieder conflict waarbij moslims zijn betrokken, van belang voor hun broeders en zusters elders in de wereld. Worden moslims aangevallen in

bijvoorbeeld Tsjetsjenië of Afghanistan, dan treft dat ook de moslims in Nederland, zo is de redenering. Dit schept in principe de plicht voor alle moslims, ook die in Nederland, deel te nemen aan de strijd die bijdraagt aan de bevrijding van andere broeders en zusters. Andersom schept de onderlinge verbondenheid van de leden van de *umma* ook de mogelijkheid dat in landen buiten Nederland wordt bedacht dat de situatie in Nederland het plegen van een aanslag tegen Nederland of Nederlandse belangen rechtvaardigt.

Aanslagdreiging in Spanje

In januari 2008 werd in Spanje een internationaal netwerk van voornamelijk Pakistanen opgerold dat zelfmoordaanslagen voorbereidde in Barcelona en mogelijk ook in andere Europese landen (overigens niet in Nederland). Een deel van de betrokkenen was gerekruteerd en getraind in Pakistan en speciaal voor dit doel naar Spanje gestuurd. Andere leden van de cel verbleven al jarenlang in Spanje, waardoor deze ook een belangrijke lokale component had. De Pakistaanse Taliban (TTP) claimde later bij dit complot betrokken te zijn. Ook in Nederland werd een persoon gearresteerd die mogelijk een aanslag in Duitsland had moeten plegen.

Kern van het internationale jihadisme is de strijd tegen de 'vijanden van de islam', die zich zowel binnen als buiten de islamitische wereld bevinden. De in de Verklaring van het Wereld Islamitisch Front van 23 februari 1998 afgekondigde 'jihad tegen de joden en de kruisvaarders', roept op tot de strijd tegen 'vijanden' buiten de islamitische wereld, waarmee westerse landen worden bedoeld. Lokale autonome netwerken richtten zich voorheen op de Nederlandse situatie en op Nederlandse doelwitten, omdat zij dit zagen als hun bijdrage aan de strijd

tegen de 'vijanden van de islam'. In dit beeld is verandering opgetreden. De internationale dimensie van de strijd tegen de 'vijanden van de islam' is in belang toegenomen. Dat houdt in, dat in Nederland actieve jihadisten bijvoorbeeld Afghanistan niet alleen beschouwen als een van de gebieden waar de jihad gestreden wordt, maar dat deelname aan de strijd daar belangrijker wordt gevonden dan bijvoorbeeld het plegen van een aanslag in Nederland. In een later stadium kunnen zij zich alsnog richten tegen Nederland, wanneer zij als getrainde en ervaren strijders zouden terugkeren naar Nederland of door het plegen van aanslagen tegen Nederlandse belangen elders.

2.2 Fronten van de wereldwijde jihad

Momenteel zijn de twee belangrijkste strijdgebieden die een aantrekkingskracht uitoefenen op jihadisten uit lokale netwerken in Nederland het Afgaans-Pakistaanse grensgebied en Somalië. Deze twee gebieden worden beschouwd als zeer belangrijke fronten van de wereldwijde jihad. Dit kan bijdragen aan een toenemende aantrekkingskracht op lokale jihadisten in Nederland. Hoewel in de afgelopen jaren geen (poging tot) deelname van leden van lokale netwerken aan de jihad in Irak werd waargenomen, is gebleken dat enkele personen vanuit Nederland naar het Afgaans-Pakistaanse grensgebied zijn gegaan om daar deel te nemen aan de jihad. Ten aanzien van Somalië bestaan vermoedens dat ook leden van Nederlandse lokale netwerken geïnteresseerd zijn in deelname aan de jihad aldaar. In diverse andere westerse landen, zoals de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Denemarken, is in de laatste jaren een toename te zien van personen die wilden deelnemen aan de strijd in Somalië of daar getraind en teruggekeerd zijn naar hun land van herkomst.

Complotten in Duitsland en Denemarken

In september 2007 werden aanslagen in Duitsland vrijdeld. De leden van de aanslagcel, de Sauerlandgroep genoemd, hadden een trainingskamp in Pakistan bezocht en wilden aanvankelijk daar strijden, maar kregen van de IJU (Islamic Jihad Union) de opdracht om terug te keren naar Duitsland en daar aanslagen te plegen. Beoogde doelwitten waren de internationale luchthaven van Frankfurt en de Amerikaanse vliegbasis Ramstein. Ook Denemarken heeft de afgelopen jaren te maken gehad met verschillende complotten. In september 2007 werd een cel opgerold waarvan de leden eveneens getraind waren in Pakistan. Zij hadden daar de opdracht gekregen om een aanslag in Denemarken voor te bereiden. Ze onderhielden contacten met de LeT (Lashkar-e-Taiba).

Van de twee hierboven genoemde jihadgebieden vormt het grensgebied tussen Afghanistan en Pakistan de kern van de dreiging tegen Nederland en Nederlandse belangen. Hier zijn veel jihadistische groeperingen actief, waarbij westerse moslims zich aansluiten. Vele zijn het gedachtegoed van de internationale jihad toegedaan. Sommige van hen hebben de intentie – al dan niet expliciet geuit – om in Europa aanslagen te plegen. Het feit dat die intentie bestaat, wil echter nog niet zeggen dat deze groeperingen daartoe ook in staat zijn. Voor de meeste ligt het zwaartepunt van hun activiteiten momenteel bij de strijd in Afghanistan. Er is sprake van onderlinge samenwerking tussen groeperingen zoals de Islamic Jihad Union (IJU), Islamic Movement of Uzbekistan (IMU), Al Qa'ida en andere. Ook wordt er vaak samengewerkt met lokale Talibangroepen. Dat wil echter niet zeggen dat al deze groepen eenzelfde agenda hebben. Veelal is sprake van eenvoudige vormen van samenwerking op bijvoorbeeld het gebied van training, de levering van goederen of het tijdelijk bieden van onderdak. Het gaat om een complex geheel van onderlinge relaties die vanuit het Westen vaak moeilijk te duiden zijn. In dit geheel gaat er van Al Qa'ida nog steeds een aantrekkingskracht uit op radicale

moslims als merknaam en ideologie voor de internationale jihad. Er is echter geen sprake van een coördinerende of aansturende rol van Al Qa'ida ten aanzien van de andere groeperingen.

2.3 Veranderende betekenis van de internationale jihad

Het beeld van de dreiging tegen Nederland zoals geschetst in de publicatie 'De gewelddadige jihad in Nederland', is veranderd. Deze dreiging ligt nu vooral daar waar interactie tussen lokale en transnationale netwerken ontstaat. De dreiging van binnenuit heeft een sterke internationale component doordat radicale moslims in Nederland in contact komen met transnationale netwerken. Dit contact ontstaat onder andere via internet of via familierelaties. Soms speelt de etnische achtergrond een rol. Anderen gaan op goed geluk op weg naar bijvoorbeeld Pakistan om zich daar aan te sluiten bij de internationale jihad. Lokale internationaal georiënteerde netwerken werden in 'De gewelddadige jihad in Nederland' beschreven als van origine rekruteringsnetwerken rond jihadveteranen die aan een transnationaal netwerk waren verbonden. In deze vorm bestaan ze niet meer.

De internationale oriëntatie van lokaal actieve personen komt nu veelal voort uit een proces van autonome radicalisering waarbij internet een buitengewoon belangrijke rol speelt. Op deze wijze zijn uitlopers van transnationale netwerken in Nederland ontstaan. Vanuit deze uitlopers wordt het transnationale netwerk elders ondersteund. Soms ook trekken lokale jihadisten van Nederland naar een jihadgebied waar zij getraind worden in een trainingskamp, waarna zij kunnen deelnemen aan de strijd daar, of kunnen terugkeren naar Nederland. De AIVD heeft vooralsnog niet waargenomen dat getrainde jihadisten of jihadisten met gevechtservaring vanuit strijdgebieden zijn teruggekeerd naar Nederland.

Nederland vormt evenals andere westerse landen een legitiem doelwit voor transnationale jihadistische

groeperingen. De uitlopers van transnationale netwerken die actief zijn in Nederland dragen momenteel echter vooral bij aan de dreiging tegen de internationale rechtsorde en Nederlandse personen en objecten in conflictgebieden. Dit geldt vooral in een specifiek aantal landen waar zich jihadistische conflicten afspelen, zoals Pakistan, Afghanistan en Jemen. Voor zover nu bekend hebben ze niet de intentie of de mogelijkheden om in Nederland aanslagen te plegen. Veelal houden deze uitlopers van transnationale netwerken zich bezig met het ondersteunen van het netwerk buiten Nederland. Echter, op enig moment kan een netwerk dat aanvankelijk faciliterend van aard was, veranderen in of de aangewezen structuur zijn voor een aanslagcel die in Europa wil toeslaan. Op termijn kan er dan ook van huidige faciliteringsnetwerken een dreiging uitgaan tegen Nederland.

Het voorgaande roept de vraag op *waarom* lokale netwerken zich zijn gaan richten op de jihad buiten Nederland. Een begin van een antwoord is te vinden in de verzwakking van lokale netwerken, zoals beschreven in deze publicatie. De aanvankelijk specifieke aandacht voor Nederland heeft deze netwerken uiteindelijk weinig opgeleverd. Hierdoor is het vasthouden aan een lokale agenda minder aantrekkelijk geworden. Als gevolg hiervan zijn zowel bestaande als nieuwe structuren (en in sommige gevallen individuen) zich gaan richten op de strijd buiten Nederland.

Wat mogelijk eveneens bijdraagt aan een verklaring, is het effect van propaganda van transnationale jihadistische organisaties. Internet speelt een niet meer weg te denken rol in het leven van jonge moslims in westerse landen. Jihadistische organisaties haken hierbij aan door via internet intensieve propaganda te bedrijven die speciaal gericht is op de belevingswereld van jonge moslims. Bovendien worden boodschappen steeds vaker in westerse talen verspreid, waardoor hun bereik groter is.

3 Conclusie en vooruitzichten

3.1 Actueel dreigingsbeeld Nederland

De jihadistische dreiging tegen Nederland en Nederlandse belangen komt zowel van binnen als van buiten ons land. De dreiging van binnenuit, uitgaand van lokale netwerken, is sinds 2006 verminderd. Hierdoor is het relatieve belang van de dreiging van buitenaf, uitgaand van transnationale netwerken, toegenomen. Daarbij komt dat lokale jihadisten zich de afgelopen jaren vooral zijn gaan richten op de jihad buiten Nederland. Dit komt tot uiting in contacten met buitenlandse jihadistische groeperingen en de wens om deel te nemen aan de jihad in strijdgebieden elders. Jihadisten die in Nederland verblijven en die hier vaak geworteld zijn, vormen vanwege deze contacten een potentiële dreiging tegen Nederland. Jihadisten die naar strijdgebieden zijn vertrokken, vormen daar een dreiging tegen Nederlandse belangen. Wanneer zij terugkeren, kunnen ze eveneens een dreiging tegen Nederland vormen.

Als gevolg van de ontwikkelingen van de afgelopen jaren is de situatie nu wezenlijk anders dan in 2006. De lokale autonome netwerken in Nederland richtten zich destijds vooral op personen en doelwitten die zij beschouwden als symbool voor de Nederlandse vijandschap tegen de islam. Hoewel deze lokale context nog wel enige rol speelt, is deze op dit moment niet bepalend voor de agenda van lokale autonome netwerken. Dit heeft de dreiging tegen symbolische overheidsdoelwitten, politici en opiniemakers verminderd.

De actuele dreiging vanuit lokale autonome netwerken is laag: zij vormen momenteel geen concrete bedreiging voor Nederland en Nederlandse belangen. De intentie, de kennis en de middelen om een grootschalige, succesvolle aanslag in Nederland te plegen zijn thans voor zover bekend niet aanwezig. Op dit moment zijn dergelijke netwerken hoogstens in staat om een kleinschalige

aanslag te plegen, maar er zijn geen aanwijzingen dat daartoe de intentie bestaat. Het blijft overigens mogelijk dat de inmiddels vaak versnipperde of ten dele uiteengevallen lokale autonome netwerken zich hergroeperen, waardoor een nieuwe geweldsdreiging kan ontstaan.

De lokale dreiging heeft de afgelopen jaren een sterke internationale dimensie gekregen. Zo bestaat binnen lokale autonome netwerken nog steeds de intentie deel te nemen aan de jihad. Daarbij wordt doorgaans gedacht aan training voor of deelname aan de gewapende strijd in Afghanistan, Somalië of andere jihadfronten. Deze intentie behoort serieus genomen te worden, aangezien in de afgelopen jaren gebleken is dat er soms daadwerkelijk pogingen worden ondernomen om die intentie te realiseren. De verzwakking van de lokale autonome netwerken, onder meer als gevolg van onderlinge verdeeldheid, gebrek aan leiderschap en verschillen in focus, zorgen er echter voor dat initiatieven tot jihadgang in beperkte mate voorkomen. Daarnaast willen jongeren niet voor elkaar onder doen in het uiten van hun bereidheid deel te nemen aan de jihad, maar blijft het veelal bij grootspraak.

3.2 Vooruitzichten

De AIVD verwacht dat de komende jaren sprake zal blijven van dreiging vanuit lokale jihadistische netwerken en individuen. De hoogte van de dreiging is mede afhankelijk van de invloed van buitenlandse jihadisten op de in Nederland aanwezige netwerken, het succes of juist uitblijven van *disengagement* en deradicalisering en de mate waarin de huidige netwerken erin slagen elders deel te nemen aan de jihad. Ook is van belang in hoeverre het alternatieve discours zoals dat in paragraaf 1.4.1 werd beschreven, zich daadwerkelijk zal ontwikkelen tot een alternatief voor het gewelddadige gedachtegoed van jihadistische moslims in Nederland. Als dat zich daadwerkelijk

tot een alternatief ontwikkelt, wil dat niet zonder meer zeggen dat de dreiging vanuit lokale netwerken vermindert, maar kan het ook zijn dat de aard van de dreiging verandert. In plaats van dreiging van bijvoorbeeld aanslagen in Nederland of het deelnemen aan de jihad elders, zal dan meer sprake zijn van dreiging in de vorm van isolatisme en ondermijning van de democratische rechtsorde.

Er zijn momenteel geen aanwijzingen dat lokale autonome netwerken in Nederland op korte termijn aan kracht zullen winnen. Om in de toekomst weer een factor van betekenis te worden, zijn vooral charismatische leidersfiguren nodig die niet zozeer een spirituele, maar een operationele rol op zich nemen. Alleen sterke leiders zullen in staat zijn om de inherente beperkingen in het functioneren van lokale autonome netwerken (weinig cohesie en taakgerichtheid) te compenseren. Vooral (oudere) mannen met kennis van de islam en strijdervaring zijn in staat gebleken om deze leidende rol te vervullen.

Er is nog geen sprake van significante deradicalisering. Dit betekent dat er kernen van gemotiveerde en potentieel actiebereide jihadisten in Nederland aanwezig blijven van waaruit nieuwe netwerken kunnen ontstaan en jihadistische activiteiten geïnitieerd kunnen worden. Daarnaast lijken lokale autonome netwerken en individuen in Nederland in toenemende mate geïnteresseerd in deelname aan de strijd in diverse jihadgebieden.

Hoewel van succesvolle jihadgang slechts zeer beperkt sprake lijkt, gaat deze ontwikkeling gepaard met de potentiële risico's van de terugkeer van getrainde, in de strijd geharde, jihadisten. Gezien het geringe aantal personen dat tot nu toe vanuit Nederland naar jihadgebieden is vertrokken, is dit risico beperkt. Het is echter ook denkbaar dat jihadisten uit ons omringende landen terugkeren en een dreiging vormen tegen Nederland. Daarbij moet worden opgemerkt dat vaak op religieus-

ideologische gronden een bewuste keuze wordt gemaakt om deel te nemen aan de heilige strijd buiten Nederland, bijvoorbeeld in Afghanistan of Somalië. Een dergelijke keuze kan een dreiging tot gevolg hebben tegen Nederlandse belangen in de betreffende landen, maar niet direct in Nederland.

Momenteel staat voor jihadisten in Nederland de strijd tegen de 'vijanden van de islam' buiten Nederland centraal. Vooral nog ziet de AIVD geen aanleiding te vermoeden dat dit op korte termijn zal veranderen. Dit impliceert dat de dreiging tegen Nederlandse belangen elders hoger is dan de dreiging in Nederland. Een ander element dat de dreiging op termijn bepaalt, is het feit dat deelname aan de jihad een tijdelijk karakter kan hebben. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw is bijvoorbeeld gebleken dat jihadveteranen na het beëindigen van de strijd in Afghanistan of Bosnië actief bleven in transnationale netwerken die zich bezighielden met het faciliteren van de jihad elders dan wel met het voorbereiden van aanslagen in Europa. Indien deze ontwikkeling zich ook met betrekking tot nieuwe jihadstrijders uit West-Europa voordoet, zullen er op termijn nieuwe transnationale netwerken ontstaan, die in ieder geval ten dele bestaan uit personen die voortkomen uit lokale netwerken. Dit kan een dreigingverhogend effect hebben, omdat deze netwerken ook aanslagen kunnen plannen en (helpen) uitvoeren. Het feit dat Nederland en haar belangen een legitiem doelwit vormen voor transnationale netwerken kan in die situatie leiden tot aansturing van lokale elementen in Nederland tot het plegen van aanslagen hier. Endogene en exogene dreiging vloeien dan in elkaar over.

Het profiel van Nederland als 'vijand van de islam' is van blijvend belang voor de dreiging. Het staat allerminst vast dat de nu waargenomen dreiging vanuit lokale netwerken en individuen tegen overheidsdoelwitten, politici en opiniemakers permanent verminderd is. Veel zal dan ook afhangen van de ontwikkelingen die zich in de

nabije toekomst in de Nederlandse samenleving en in het Nederlandse beleid ten aanzien van de bestrijding van jihadistisch terrorisme zullen voordoen. Beleidsmaatregelen die door groepen in de samenleving als stigmatiserend worden ervaren, kunnen leiden tot het verliezen van een isolement, waardoor de cohesie in de samenleving en uiteindelijk de democratische rechtsorde worden ondergraven.

Het is dan ook van blijvend belang om de dreiging die uitgaat van het jihadistisch terrorisme in de juiste verhoudingen te blijven zien. Dat betekent enerzijds dat deze dreiging niet moet worden onderschat of gebagatelliseerd. Ook al wordt momenteel geconstateerd dat de dreiging die uitgaat van lokale netwerken verminderd is, wil dat niet zeggen dat er geen dreiging meer is. Anderzijds moet de dreiging niet overschat worden. De dreiging die er is, gaat uit van een beperkte groep binnen de moslimgemeenschappen. De door de overheid gekozen brede benadering maakt het mogelijk om zicht te houden op het gehele spectrum dat loopt van anti-integratief gedrag tot het uiteindelijk plegen van een terroristische aanslag. Hierdoor kan een eventuele dreiging al in een vroeg stadium worden tegengegaan. Van belang hierbij is om de maatschappelijke weerstand – en dan vooral binnen de moslimgemeenschappen zelf – tegen jihadisme en isolationisme te verhogen. De AIVD wenst, onder andere door deze publicatie, aan die weerstandsverhoging een blijvende, betekenisvolle bijdrage te leveren.

Colofon

Deze brochure is een uitgave van:

Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
www.aivd.nl

Postbus 20010 | 2500 EA Den Haag

December 2009